

Gözəlliyin doqquz ünsürü

Milyonların sevimli dahisinin, müstəsna söz sahibinin məşhur kəlamı bu məqamda xatırlanmaya bilməz: "İnsanda hər şey gözəl olmalıdır: üzü də, geyimi də, qəlbi də, düşüncələri də".

Geyim amilinin sıralamada məhz ikinci yeri tutmasını adi təsadüf saymaq mümkünsüzdür: sırada bu yerə gəldirsə, deməli, ona bəxış bucağı da həmin rəkursdan açılmalıdır. Bu məsələ dini tövsiyələrdə də öz əksini tapıb – məxluqatın ali varlığı İNSAN adına layiq, yaraşan görkəmdə olmalıdır. Başqa sözlə, "gözəllik ondur, doqquzu dondur"...

Maddi imkanın şərait yaratdığı təqdirdə təmiz və zövqlü geyinmək vərdişinin ibadətə bir hissəsi olması, səlhiqəsiz və nimdəş görkəmin isə yolverilməzliyi ballı mətləb olması. Əlbəttə, heç bir halda meşşan təfəkkürünə yuvarlanmamaq, "gözəllik ondur, doqquzu dondur" atalar sözünü səthi anlamamağı da şərtləndirir...

Qavrayışma və məlum deyimlərə əsasən, geyimi insanın gözəçarpan ilk pasportu, kimliyi hesab etmək olar – maddi durumundan asılı olmayaraq, insanın zövqü varsa və həyata marağı ölməyibsə, bu, onun görkəmində darhal nəzərə çarpacaq.

QƏDİM TARİX

"Geyimə görə qarşılıyır, ağıla görə yola salırlar" deyiminə əsaslanaraq, geyim nümunələri hər hansı xalqın mədəniyyətini öyrənmək üçün ən qısa yoldur. Çünki xalq yaradıcılığının tarixi, etnoqrafik və bədii xüsusiyyətləri öz əksini məhz geyimlərdə tapır. Azərbaycanın geyim tarixinə nisbətən müfəssəl ekskursu XVI əsərə aid məlumatlarla çıxmaq mümkündür. Ondan əvvəlki dövürün geyim mədəniyyəti haqqındakı məlumatları qarışıqdır. Geyim mədəniyyətimiz orta əsr miniatürələrində, təbiiq incəsənət nümunələrində, xüsusilə Şəki xan sarayı freskalarında əks olunub. XIX əsrdə Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, Şəki, Gəncə, Qazax və s. şəhərlərini gəzib orada milli geyimlərin naturadan şəkillərini çəkmiş rus rəsamları V.V. Verşagin və Q.Q. Qaqaşinin əsərləri də müəyyən əhəmiyyətə malikdir.

Ölkəmizdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Tunc dövrünün əvvəllərinə aid (eradan əvvəl III minillik) tuncdan düzəldilmiş iynə və bizin, eradan əvvəl III–IV əsrlərə aid qızıldan hazırlanmış bəzək əşyaları və gildən olan ayaqqabı formasında qabların tapılması Azərbaycanın qədim sakinlərinin özlərinə paltar tikməyi bacardıqlarını, hələ çox qədim zamanlardan yüksək maddi mədəniyyətə malik olduqlarını sübut edir. XVII əsrdə Azərbaycanın həm ticari məntəqə, həm də parça istehsalı baxımından Yaxın Şərqi böyük ipəkçilik bölgəsi kimi tanınması isə məmləkətimizin geyim mədəniyyətinin han-

sı səviyyədə olması haqqında əlavə şərhə yer qoymur.

Qadın geyimi.
Şəki. XIX əsr

"DANIŞAN" PARÇALAR

Parça xalqın mədəniyyətini əks etdirən elementlərdən biridir. Parçaların rəngi və rəngləri həm bir xalqı başqasından ayırmağa, həm də eyni xalqın içərisində müxtəlif sınıfların nümayəndələrini

fərqləndirməyə imkan verirdi. Azərbaycanda istehsal olunub geniş işlənilən və başqa yerlərdə ixrac edilən parçaların sırasında zərbaft, fay, mov, xara, atlas, tafta, qanovuz, kərxə, kışeyi, məxmər, darayi, mahud, şal, tirmə, midqal, bez və s.-ni qeyd etmək lazımdır. Bu parçalardan bəziləri xalq arasında "Hacı, mənə bax", "gəcə-gündüz", "gəndə dur", "alışdım-yandım", "küçə mənə dar gəlir" və s. adlarla tanınmış idi. Qadın paltarları əsas etibarilə ipək parça və məxmərdən

Qadın geyimi.
Bakı. XIX əsr

tikildiyi halda, kişi geyimləri əksər hallarda mahuddan və evdə toxunan şal parçadan hazırlanırdı. Geyimlər onu geyən şəxsin ya-

“ Qadın geyimləri köynək, arxalıq (belə qədər kip biçilmiş büzməli və ya qırçın geyim növü), çapqan (arxalıqdan yan tərəflərində çapıqlarının olması ilə fərqlənirdi), ləbbədə (yaxası açıq, beli bağ ilə bağlanan sıırıqlı geyim növü), küləcə (ətəyi büzməli, uzunluğu dizə qədər olan geyim növü), kürdü (yaxası açıq, qolsuz və sıırıqlı, içinə, yaxasına, qolunun ağzına, ətəyinə xaz tikilmiş geyim növü), eşmək (yaxası açıq və kürdünü xatırladan geyim növü) baharıdan (sıırıqlı, belə qədər kip biçilib, xırda büzməli uzun ətəyi olan geyim növü), kişi geyimləri köynək, arxalıq, çuxa (qollarının biçiminə və yaxasına vəznə xəzinələri tikilməsi ilə bir-birindən fərqlənən vəznəli və çərkəzi çuxalar belə qədər kip, ətəyi büzməli, yaxud qırçın şəkilə olurdular) və şalvardan ibarət idi. Əksər hallarda qanovuz və faydan tikilən köynəklərin boyun hissəsi bir düymə ilə düymələndirdi. Qoltuğun altına adətən başqa rəngli parçadan xışdək qoyulur, boynuna, yaxasına, qolunun ağzına və ətəyinə sarıma bafta tutulurdu. Köynəyin ətəyinə qabaq hissədə qızıl ətklik, midaxıl, qızıl və ya gümüş qulplu pullar da tikilirdi. Qaragöz, zəncirə, şahpəsənd, güləbatın, muncuq, pilək və bu kimi bəzək növləri mövcud idi. Bunlardan əlavə, qızıl və ya gümüşdən hazırlanmış qoza və katibi qoza düymələr də qadın geyimlərinin yaxası boyunca tikilirdi.

Yeniyyətə oğlan.
Iravan xanlığı. XIX əsr

şini, ailə və ictimai vəziyyətini də büruzə vərirdi. Keçmişdə cavan qızın və ailəli qadının geyimlərində nəzərəcarpaçaq qədr fərqlər olurdu. Gənc qızlar gözəl, cavan gəlinlər həm gözəl, həm də zəngin geyinirdilər. Yaşlı qadınlar isə diqqətçəkən parçalardan, bəzək şeylərindən az istifadə edirdilər.

"HARALISAN?" SUALINA EHTİYAC QALMIRDI

Mübalihəsiz demək olar ki, geyiminə görə bu və ya digər şəxsin hansı tarixi-etnoqrafik zonaya məxsusluğu haqqında daqiq məlumatlanmaq mümkün idi. Toy və bayram paltarları adətən qiymətli parçalardan tikilməklə bərabər, gündəlik və iş paltarlarından fərqli olaraq müxtəlif qızıl və gümüş bəzəklərlə də zinatlandırılırdı.

XIX əsr və XX əsrin avvallarına aid Azərbaycan qadın və kişi geyimlərini iki hissəyə bölmək olar.

Azərbaycanlı qadının geydiyi tumanın uzunluğu, Naxçıvan – Ordubad zonasından başqa, topuğa qədər olurdu. Naxçıvan – Ordubad zonasında xanımlar nisbətən qısa tuman geyirdilər. Tumanlar çiddən tutmuş tirməyə qədər hər cür parçalardan tikilirdi. Ətinə başqa parçadan koba, müxtəlif bəftələr, zancira və s. tutulurdu. Bəzi şəhərlərdə qadınlar küçəyə çıxarkən çaxçur (ipəkdən tikilən balağı büzməli enli qadın şalvarı) da geyirdilər.

Qadınlar arxalığ və ya çapəkənin üstündən qızıl, yaxud qızıl suyuna salınmış gümüş kəmər taxırdılar. Belə kəmərlərlə yanaşı dəri üzərinə gümüş pullar tikilmiş və gümüş toqqası olan kəmərlər də çox geniş yayılmışdı. Müxtəlif bəzək şeyləri geyimləri tamamlayır, onun milli xüsusiyyətini zənginləşdirirdi. Qızıl və gümüşdən hazırlanan zərgərlik məmulatları briyant, almaz, zümrüd, yaqut, mirvari, firuzə ilə bəzədilirdi. Azərbaycanın zərgərlik məmulatı mərkəzləri Bakı, Gəncə, Şamaxı, Şəki, Naxçıvan, Şuşa şəhərləri idi. Yerli zərgərlik əhəliyə lazım olan hər cür zərgərlik məmulatı hazırlayırdılar. Dağıstanın Kubaçı zərgərlərinin istehsal etdikləri gümüşdən qayrılmış qadın və kişi kəmərləri də Azərbaycanda böyük şöhrət tapmışdı.

Azərbaycan qadınları bəzəkləri çox sevirdilər, onlardan geniş və bacarıqla istifadə edirdilər. Qadınların bəzək əşyalarının dəstinə "imarat" deyirdilər. Bura müxtəlif çeşidli

Qadın geyimi.
Şuşa. XIX əsr

baş və döş bəzəkləri, üzük, sığalar, kəmər, bazubənd və biləzliklər daxil idi.

Qadınların baş geyimləri rənginə, gözəlliyinə və rəngarəngliyinə görə olduqca cəlbəedici və maraqlı idi – ipək kələğayılar, çalmalar, nar-nazi, təsək, laçək, örpək, çadra və s. Kələğayılar, naz-naz və qaz-qaz ipəklər xüsusilə geniş yayılmışdı. Bəzi yerlərdə qadınlar baş örtüyünün altından araçqın qoyurdular. Çox vaxt bu araçqınların üstünə qızıldan kəsilmiş müxtəlif formalı çaxma bəzəklər tikirdilər.

Qadın geyimi.
Bakı. XIX əsr

Şəhərlərdə və şəhəratrafı kəndlərdə qadınlar evdən çıxarkən bütün bədənini örtən çadra geyirdilər. Kəndli qadınlar çadranı çox nadir hallarda, yalnız hərdən kənddən uzaq məsafəyə gedəndə örtürdülər. Adətən baş üçün yaylıqla (yaşmaq) ağız və burunun bir hissəsini örtməklə kifayətlənirdilər. Varlı qadınlar atlas, kasıblar isə satın, bez və ya dama-dama sarpinkadan (nazik pambıq parça) müxtəlif çalarda çadralar örtürdülər. Çadrayla yanaşı, şəhərlərdə qadınlar hərdən üzlerini krujevalı rübində də bağlayırdılar. Baş geyimlərinin geniş yayılmış növlərindən biri olan ipək kələğayının örtülməsində yaş və sosial fərqlər mövcud idi: yaşlı qadınlar – ağı, bej (açıq-sarı-qəhvəyi), açıq-mavi rəngli kələğayı örtürdülər. Kələğayılardan müxtəlif cür bağlayırdılar. Digər qadın baş geyimi təsək (onu qadın papağı adlandırılır) idi. Təsəyi bəzəyən naxışın növündən asılı olaraq onun müxtəlif adları mövcuddur: mirvari papaq, qızıl papaq, ay-ulduz. Təsəyin bir neçə funksiyası vardı: saç düzümünü qoruyub saxlamaq, saçları yad gözlərdən gizlətmək, əsas təyinatı isə ondan ibarət idi ki, üstədən bağlanmış ipək yaylıq sürüşməsin. Təsəyin üstündən böyük ipək və ya pambıq yaylığın bir ucunu sallayıb qalan uclarını arxada düyünləyirdilər. Qadın geyiminin elementlərindən biri də xüsusi baş sarğısı

– cutqu idi ki, tünd rəngli parçadan (qara və ya tünd-göy satın, atlas, çit və s.) tikilirdi. O hər iki tərəfdən açıq, ensiz örtük şəklində idi, başın ətrafında (eyni zamanda alın hissəsinə də örtək) ensiz lent şəklində bağlanırdı. Cutquyla saçları və ya hörükləri yığaraq onları arxadan sallayırdılar. Belə ev və çöl işləri zamanı rahat olurdu. Beləliklə, həm gigiyenik, həm də utilitar əhəmiyyət daşıyırdı. Üstündən, bir qayda olaraq, yaylıq, ya da ipək və ya pambıq örtüklər (çarşab, örpək, şal və s.) örtürdülər. Cutqu Azərbaycanda XX əsrin 40-ci illərinədək mövcud olmuşdur. Qısq vaxtı qalın şaldan olan baş geyimləri ilə də başı bağlayırdılar və ya çiynin üzərinə sallayırdılar. Onlar isti üst qış geyimini əvəz edirdi. Digər baş geyimləri ilə müqayisədə çalma və dinqə daha az yayılmışdı. Belə ki, onların bağlanması qadınların vaxtını çox alırdı. Çalmanı başa bağlanmış yaylığa və ya araçqına sarıyırdılar. Onun üstündən bir yaylıq da örtürdülər. Bəzi regionlarda çalma başda xüsusi sancaqlarla bərkidilirdi. Yalnız Şirvanlı çalmanın sarınmasının bir neçə üsulu məlum idi. Dinqənin bağlanması üçün şaldan istifadə olunurdu. O da çalma kimi başda sancaqla bərkidilirdi və çalmadan daha mürəkkəb baş geyimi idi. Qadın baş geyiminin ən sadə elementi laçək (düzbucaq və ya üçbucaqşəkilli yaylıq) idi. Ləçəyi ev işləri zamanı, eləcə də saç xına qoyanda bağlayırdılar.

Cüzi fərqlər nəzərə alınmazsa, kişi geyimləri bütün Azərbaycan ərazisi üçün əsasən eyni idi. Atlazdan və satından tikilən kişi üst köynəyi yaxası ortadan və yandan biçilən hər iki növün kiçik boyunduruğu olmaqla köynəyi iki növdə biçilirdi: köynəyin yaxası qaytandan olan düymə və ilgək ilə düymələndirdi. Bəzi dağlıq rayonlarda kişi üçün üst qış geyimi qoyun dərisindən tikilən yaxası düyməli kürk hesab olunurdu. Ticarət mərkəzlərində və şəhərlərdə kişilərdən Xorasan kürkü geyənlər də vardı. Xorasan kürkünün üzəri ipək sapla naxışlanırdı.

PAPAQ BAŞDA OLAR, KANDARDA YOX...

Əlbəttə, bu, tamam başqa mövzunun söhbətidir. Amma "papaq" amilinin etnik mədəniyyətimizdə tutduğu yerin kökü ilə tə-

Buxara papaq

nisi olanda Novruz bayramında oğlan uşaqlarının onu qonşuların qapılmasına atmasını anlamaq daha da çətinləşir. Haşiyyə çıxıb bildirək ki, qapıya papaq atıb pay yığmaq ənənəsi slavyan xalqlarının bayramlarından birinin – "колядовать" mərasiminin bir hissəsidir və Azərbaycan xalqı ilə heç bir bağlılığı yoxdur.

Kişi baş geyiminə Azərbaycanda xüsusi əhəmiyyət verilir. Azərbaycanlılarda papaq cəsarət, layəqət və şərəf rəmzi hesab olunurdu. İctimai yerlərdə baş geyimi olmadan görünmək rüsvayçılıq hesab olunurdu. Onu itirmək böyük rüsvayçılıq hesab edilirdi. Kiminsə papağının oğurlanması onun sahibinə qarşı düşmən hücumu kimi qiymətləndirilirdi. Kişinin başından papağı vurub salmaq onu və onun bütün nəslini təhqir etmək demək idi. Papaq və onun formasına görə onun daşıyıcısının sosial vəziyyətini müəyyənləşdirmək olardı. Kişilər papağı yalnız namaz qılarkən çıxarırdılar. Kişilərin əsas baş geyimi qoyun xəzi və ya qaragöldən hazırlanan papaqlar idi. Onların müxtəlif formaları və yerli adları mövcud idi. Ən sadə və geniş yayılmış ənənəvi papaqlar motal və ya çoban papaqları idi. Onları uzuntüklü qoyun dərisindən hazırlayırdılar, onlar formasında olurdu. Motal papağı əsasən kənd əhalidinin yoxsul təbəqələri taxırdılar. "Şiş papaqları" və ya "bay papaqlarını" "konus" şəklində və ya itiuclu hazırlayırdılar. Onların tikildikləri materialın adına görə ümumi adları var idi: – dərisi Özbəkistanın Buxara şəhərindən gətirilən tikilən papaqlar "buxara" və ya çərkəzi papaq adlanırdı. Onları yalnız bay zümərəsinin nümayəndələri və həmçinin varlı adamlar taxırdı. Belə papaqlar həm də şəhər aristokratiyası üçün də xarakterik idi.

Qarabağda parça üzvlü papaq "yappa papaq" (və ya "qara papaq") kimi tanınırdı. Belə papaqlar rənginə görə də seçilirdi – qızıl papaq və gümüş papaq. Nuxa qəzasında daqqə (taqqə) papaq adlanırdı və onun üzünü məxmərdən tikirdi. Adətən yapıncı ilə birlikdə qoyulan və uzun dəyirmi kənarlara malik olub boyunun ətrafına dolanan başlıqlar da mövcud idi. Orta əsrlərdə araçqınlar da geniş yayılmışdı. Amma araçqını sərbəst şəkildə yalnız uşaqlar, böyüklər isə ev şə-

Kişi geyimi.
Şuşa. XIX əsr

raitində qoya bilirdilər. Araçqın papaq və ya çalma ilə birlikdə qoyulurdu.

SÖZƏ QÜVVƏT...

Sizi bilmərəm, amma mən bu məqaləni yazdıqca xanım-xatınlıq və mərdənəlik keyfiyyətlərini fərqli səciciyədə bir daha duyub təsəvvür etdim. Üzü, geyimi, qəlbini, düşüncələri gözəl olan sima sahiblərinin aurasına düşdüm. Milli geyimləri bütün dövr və məkanların estetik qavram müvafiqinə tuş gələn bəxtli xalqlardan olduğumuz üçün qürur duymaq amillərimizlə qürulanmayırı unutmamaq arzusu ilə... ✦

Samirə Behbudqızı